مجلّه‌ی جغرافیا و توسعه‌ی ناحیه‌ای، شماره‌ی شانزدهم، بهار و تابستان ۱۳۹۰

پایدارسازی جمعیتی سکونتگاههای روستایی شهرستان مشهد

- با تاکید بر رویکرد متنوع سازی فعّالیّت‌های اقتصادی-

جعفر جوان (استاد جغرافیای روستایی دانشگاه فردوسی مشهد)
jjavan@um.ac.ir
حمید شایان (دانشیار جغرافیای روستایی دانشگاه فردوسی مشهد)
shayan۳۴@ferdowsi.um.ac.ir
محسن نوغانی (استادیار جامعه شناسی دانشگاه فردوسی مشهد)
noghani@ ferdowsi.um.ac.ir
مریم قاسمی (دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه ریزی روستایی دانشگاه فردوسی مشهد، نویسنده‌ی مسؤول)
m_ghasemi@yahoo.com

چکیده

رویکرد متنوع سازی فعّالیّت‌های اقتصادی، یکی از رویکردهای مورد توجه در توسعه‌ی همه جانبه‌ی اجتماعات روستایی است، به گونه‌ای که وجود تنوع در اقتصاد روستا، لازمه‌ی دست‌یابی به توسعه‌ی پایدار روستایی عنوان می شود. تحقیق حاضر با هدف تبیین دلایل پایداری/ناپایداری جمعیتی سکونتگاههای روستایی شهرستان مشهد، با استفاده از رویکرد متنوع سازی فعّالیّت‌های اقتصادی به انجام رسیده است. روش به کار رفته، پس رویدادی (علّی- مقایسه‌ای) است و بین دو گروه از روستاهای پایدار و ناپایدار جمعیتی، فرضیه‌ی تحقیق مورد آزمون قرار می‌گیرد. ابزار اصلی تحقیق، پرسشنامه‌ی خانوار و آبادی بوده است. نتایج به دست آمده از سیصد و هشتاد خانوار و چهل و یک آبادی، نشان می دهد که وجود "تنوع در فعّالیّت‌های اقتصادی" سکونت-گاههای روستایی شهرستان مشهد بر "پایداری جمعیتی" اثر مثبتی دارد، که عمدتاً ناشی از وجود تنوع در فعّالیّت‌های اقتصادی بخش غیر کشاورزی است. در واقع تنوّع در فعّالیّت‌های بخش کشاورزی، اثر چندانی در پایداری جمعیتی سکونت‌گاههای روستایی شهرستان مشهد ندارد که دلیل آن پدیده‌ی خشکسالی و درآمد اندک ناشی از آن می‌باشد.

کلیدواژه‌ها: توسعه‌ی پایدار، پایداری جمعیت، متنوع سازی فعّالیّت‌های اقتصادی، سکونت‌گاههای روستایی، شهرستان مشهد.

تاریخ دریافت: ۱۳۸۹/۹/۳ تاریخ تصویب:۱۳۸۹/۱۱/۴

درآمد:

به دنبال وقوع انقلاب صنعتی و جمعیت پذیری شهرها، در ایران نیز همانند سایر کشورهای جهان سوم، توسعه‌ی شهری از توسعه‌ی روستایی پیشی گرفت، به گونه ای که طیّ دهه‌های اخیر تضاد فزاینده میان چهره‌ی زندگی روستایی با زندگی در فضاهای شهری آشکارتر شده است. ادامه‌ی این روند که مهاجرت روز افزون روستائیان به شهرها را در پی داشته است، نه تنها موجب کاهش جمعیت روستاها شده، بلکه مشکلات فراوانی را نیز در مناطق شهری سبب شده است. این روند در محدوده‌ی مورد مطالعه – شهرستان مشهد و نواحی پیرامون کلان‌شهر مشهد– به طور آشکار قابل لمس است. بر اساس مطالعات اکتشافی، در حال حاضر شرایط موجود بیانگر عدم تعادل‌های فضایی در سطح شهرستان است، زیرا جمعیت نواحی کم توان (مناطق روستایی) به سود نواحی پر توان (کلان‌شهر مشهد) به صورت مهاجر تخلیه می شود. در این فرآیند نامطلوب، مقصد مهاجرت ابتدا روستاهای پیرامون مشهد و سپس حاشیه و شهر مشهد (که فاقد زیرساخت‌های اجتماعی، اقتصادی کافی است) می باشد، که نتیجه‌ی آن تخلیه‌ی روستاها، گسترش حجم جمعیت حاشیه نشین و فشار بیشتر بر ساختار ناتوان شهر مشهد، افزایش آسیب های اجتماعی و اقتصادی و ... خواهد بود. بر اساس مطالعات اکتشافی مقدماتی، بیشتر روستاهای شهرستان مشهد و شهرهای کوچک آن (طرقبه، شاندیز، رضویه و ملک آباد) مهاجرفرست‌اند، به طوری‌که در سال ۱۳۸۵، از مجموع چهارصد و هشت سکونتگاه روستایی دارای سکنه‌ی شهرستان مشهد، ۷۳٪ روستاها مهاجرفرست، ۱۱٪ روستاها دارای ثبات نسبی و تنها ۱۶٪ روستاها دارای رشد مثبت و موازنه‌ی مهاجرتی مثبت [(۱)] بوده اند، علاوه بر این، وجود شهر مشهد با جاذبه های فراوان مسأله را پیچیده تر می‌کند. بنابراین ضروری است که نبود تعادل فضایی در این شهرستان تا حدودی ترمیم یابد. در این تحقیق بر اساس یکی از رویکردهای توسعه‌ی پایدار (متنوع سازی فعّالیّت های اقتصادی)، تبیین پایداری/ ناپایداری جمعیتی روستاها در سطح شهرستان مشهد مورد توجه است.

تعریف مسأله

شهرستان مشهد به مرکزیت کلان‌شهر مشهد، به دلایل گوناگون جمعیتی، اقتصادی، سیاسی، مذهبی و فرهنگی از شرایط ویژه و قابل تأملی، به طور عام در سطح منطقه و به طور خاص در ارتباط با موضوع تحقیق، برخوردار است، به گونه‌ای که تمرکز شدید و روز افزون جمعیت در شهرستان مشهد و خصوصاً در کلان‌شهر مشهد در نتیجه‌ی تحولات جمعیتی استان و نقش فراملی کلان‌شهر، در کنار تحولات اخیر جهان، عملاً تمام امکانات و تسهیلات، منابع و جریان‌های مالی و اعتباری، جریان‌های اطلاعاتی IT ،ICT، و ... و بالأخره منابع و جریان‌های محلّی، روستایی را روندی شهرگرا و مرکز- پیرامون بخشیده است و در نخستین سال‌های هزاره سوم روابط مرکز- پیرامون میان کشورهای استعماری و الگوهای سکونتگاهی را در کشورهای پیرامون به شکلی دیگر در روابط متقابل شهر و روستا باز تابانیده است(عبدالهی،۱۳۸۷: ۳) که نتیجه‌ی زود هنگام چنین وضعیتی، شیوع پدیده‌ی ماکروسفالی، بزرگ سری و تمرکزگرایی شدید کلان‌شهری، مهاجرت‌های روستا- شهری و شکل گیری حاشیه نشینی و نهایتاً عدم تعادل فضایی در سطح شهرستان مشهد شده است.

از طرفی بررسی ساختار اقتصادی نواحی روستایی کشور و به دنبال آن شهرستان مشهد، گویای این مطلب است که کشاورزی محور اساسی تأمین معیشت به شمار آمده و متأسفانه در اغلب برنامه های توسعه نیز، مهمترین و تنها رکن اقتصادی روستاها را شامل می‌شود. هر چند چنین ساختاری در گذشته با توجه به اقتصاد بسته و ویژگی‌های روستا و روستائیان قابلیّت دوام داشت، ولی با گسترش بازار و تأثیر انکارناپذیر آن بر فضاهای روستایی و ناپایداری‌های موجود در ابعاد مختلف؛ طبیعی، اقتصادی و اجتماعی مشکل بتواند پایداری سکونت و اشتغال را در نواحی روستایی شهرستان تضمین نماید. چنین ساختاری در نواحی روستایی شهرستان مشهد مشکلات خاصی به دنبال داشته است، که می توان به موارد زیر اشاره نمود:

- آسیب پذیری شدید اقتصادی و بی ثباتی منابع درآمدی در برابر نوسانات اقلیمی طیّ سال‌های اخیر، مانند خشکسالی و سرمازدگی (به دلیل وابستگی اقتصاد به بخش کشاورزی و به دنبال آن انعطاف پذیری پایین اقتصاد روستایی)؛

- افزایش فشار بر منابع پایه‌ی محیطی، بـه دلیـل محـدودیت منـابع تولیـد و نهایتـاً تخریب آن (افزایش تقاضای آب، مصرف بی رویه کود و ...)؛
- محدودیت اشتغال و نبود فرصت های شـغلی متنـوع در منـاطق روسـتایی بـرای جوانان و نیروی کار مازاد بخش کشاورزی؛
- بیکاری آشکار و پنهان (به دلیل کم‌رنگ بودن فعّالیّت های مکمّل تولید و نبود فرصت های شغلی غیر کشاورزی و به دنبال آن کاهش درآمد و افزایش فقر)؛
- کاهش بازده سرمایه در بخش کشاورزی طیّ سـال‌هـای اخیـر بـه دلایـل مختلـف از جمله نوسانات اقلیمی و بازده کم تولید، نوسان قیمت محصـول و نبـود سـاز و کـار مناسب برای تنظیم بازار، نقش واسطه‌ها و ...؛
- مهاجرت نیروی انسانی جوان و جویـای کـار و کشـاورزان خـرده پـا از نـواحی روستایی به حاشیه و کلان‌شهر مشهد به منظور دسترسی به فرصت هـای شـغلی (گسترش حاشیه نشینی، به هم خوردن ترکیب سـنی و جنسـی در نـواحی روسـتایی و ایجاد مشکلات ناشی از آن) و... .

چنین شرایطی که تحت تأثیر ساختار اقتصادی غیر متنوع و عمدتاً شـکل گرفتـه بـر مبنـای تولید و فروش یک یا دو محصول خاص به وجود آمده، نه تنهـا سـاختارهای اقتصـادی بلکـه سـاختارهای اجتمـاعی و محیطـی را نیـز تحـت تـأثیر قـرار داده و در نهایـت باعـث کـاهش فرصت‌های شغلی و بی‌ثباتی و ایجاد ناپایداری در نواحی روستایی شده است.

با توجه به مطالب بالا می‌توان گفت که مسأله‌ی مورد تحقیق، در این حقیقـت نهفتـه اسـت که چگونه می‌توان ساختارهای اقتصـادی، اجتمـاعی و زیسـت محیطـی روسـتاهای شهرسـتان مشهد را به منظور کاهش موازنه‌ی منفی جمعیتی اصلاح کـرد و کمینـه‌ی جمعیـت آنهـا را در خود هسته‌های جمعیتی پایدار نمود. زیرا در غیر این صورت، در مدت زمان نه چندان طـولانی به دلیل کمی فاصله و کشش و جاذبه‌ی بالای کلان‌شهر مشهد، جمعیت روستایی بـه سـوی آن روانه و مآلاً سکونتگاههای روستایی از جمعیت تخلیه می‌شوند، این موضـوع نـه تنهـا موجـب

تشدید ناپایداری در نواحی روستایی شهرستان گردیده، بلکه مشکلات زیست محیطی متعددی را در نواحی روستایی شهرستان ایجاد خواهد نمود.

با توجه به مسائل بالا، که مبتنی بر مطالعات اکتشافی تحقیق می‌باشد، می‌توان سؤال عمده‌ی تحقیق را بدین صورت مطرح کرد:

چگونه می توان، با اعمال تمهیداتی ساختارهای اقتصادی و اجتماعی سکونتگاههای روستایی را به منظور پایداری جمعیت بهبود بخشیده و میزان ماندگاری جمعیت را درآنها بالا برد؟

فرضیه‌ی تحقیق

در این تحقیق، بر اساس نظریه‌ی توسعه‌ی پایدار و با توجه به یکی از رویکردهای آن یعنی "متنوع سازی فعّالیّت های اقتصادی" به دنبال افزایش توان‌های ناحیه ای با ارایه‌ی راه حلّی جهت نگهداشت جمعیت روستایی در سکونتگاههای روستایی هستیم. بنابراین با توجه به رویکرد متنوع سازی فعّالیّت های اقتصادی در توسعه‌ی پایدار می توان فرضیه‌ی زیر را به عنوان اصلی‌ترین فرضیه‌ی تحقیق مطرح نمود:

" متنوع سازی فعّالیّت های اقتصادی، در بخش‌های مختلف کشاورزی و غیر کشاورزی توانسته است آثار مثبتی بر پایداری جمعیت سکونتگاههای روستایی شهرستان مشهد بگذارد"؛ چرا که متنوع سازی فعّالیّت‌ها علاوه بر اثرات مختلف، عمدتاً فرصت‌های شغلی را در منطقه افزایش داده و میزان بیکاری را کاهش و دوره کار را برای جمعیت روستاها–که از عوامل مؤثر در مهاجرت افراد به شهرهاست– افزایش می‌دهد.

اهداف تحقیق

با در نظر گرفتن ضرورت و حساسیت موضوع تحقیق، هدف کلی پژوهش تلاش در راستای دست‌یابی به راهکاری جهت بهبود ساختارهای اجتماعی و اقتصادی مناطق روستایی شهرستان مشهد، خصوصاً سکونتگاههای روستایی کم توان و به دنبال آن بهبود نسبی عدم تعادل‌های فضایی در سطح شهرستان به منظور پایدارسازی جمعیت در فضاهای روستایی و

شهری کوچک می‌باشد. راهکار پیشنهادی تحقیق جهت تحقق این مهم رویکرد "متنوع سازی فعّالیّت های اقتصادی" است.

پیشینه و مبانی نظری تحقیق

مطالعات انجام شده در زمینه‌ی متنوع سازی فعّالیّت‌های اقتصادی در نواحی روستایی در سطح بین المللی عمدتاً توسط بخش توسعه‌ی روستایی بانک جهانی از سال ۱۹۹۵ به بعد در کشورهای جهان سوم، انجام گرفته است که به طور اجمال در جدول (۱) آورده شده است.

جدول ۱. ادبیات موجود در زمینه‌ی متنوع سازی فعّالیّت‌های اقتصادی در مناطق روستایی[۲].

نام پژوهشگر یا موسسه	سال	عنوان پژوهش	نتایج پژوهش
Community Futures British Columbia	۲۰۰۹	Community Futures: Rual Economic Diversification Initiative of British Columbia.(project)	این پروژه تنوع را مشخصه اقتصادی آینده جوامع روستایی می‌داند، بنابراین با اهدافی بلند مدت به دنبال ایجاد جامعه ای پایدار با اقتصاد گسترده و متنوع است.
Paul Winters , Benjamin Davis , GeroCarletto	۲۰۰۹	A Cross-Country Comparison of Rural Income Generating Activities. (Article)	ضمن بررسی روی طیف وسیعی از فعّالیّت-های درآمدزای روستایی در کشورهای مختلف، اعلام می دارد که: گسترش منابع درآمد روستایی آثار مثبتی همچون خروج از فقر، کنترل بازار و نیروهای فشار و ... دارد.
Lire Ersado (The World Bank)	۲۰۰۶	Income Diversification in Zimbabwe: Welfare Implications from Urban and Rural Areas.(Article)	خانواده هایی که در مناطق روستایی دارای منابع درآمد متنوع تری هستند، ضمن برخورداری از پایگاه اقتصادی و اجتماعی بهتر، نسبت به شوک های اقلیمی و بحران-های اقتصادی، آسیب پذیری کمتری دارند.
Yoko Kijima Peter Lanjouw (The World Bank)	۲۰۰۵	Economic Diversification and Poverty in Rural India.(Article)	ارتباط میان فعّالیّت‌های اقتصادی و فقر را بررسی می کند، بر اساس برآوردهای اقتصادی صورت گرفته در هند، کاهش فقر شدیدا به دستمزدهای کشاورزی و رشد فعّالیّت‌های غیر کشاورزی وابسته است.

Ray D. Bollman	۲۰۰۳	Supplementary Planning Guidance on Rural Diversification.(Article)	گزینه‌ی متنوع سازی فعّالیّت‌های اقتصادی حمایتگر اقتصاد روستایی است و ضمن ایجاد اشتغال و افزایش درآمد در مناطق روستایی، منجر به پایداری اقتصاد در این نواحی خواهد شد.
C.B. Barrett T. Reardon P. Webb	۲۰۰۱	Nonfarm income diversification and household livelihood strategies in rural Africa: concepts, dynamics, and policy implications.(Article)	این مقاله ضمن شرح آثار ناشی از متنوع سازی اقتصاد روستا، اعلام می دارد که علت تغییر و دگرگونی مناطق روستایی آفریقا، متنوع سازی اشتغال و درآمد است.
خلیل کلانتری علی اسدی حسین شعبانعلی فمی شهلا چوبچیان	۱۳۸٦	چالش های عمده توسعه‌ی روستایی در ایران برای دست‌یابی به توسعه‌ی پایدار– (مقاله)	از بین چالش‌های عمده بخش اقتصادی در راستای دست‌یابی به توسعه‌ی پایدار روستایی کشور، نبود تنوع در فعّالیّت‌های اقتصادی و غیر کشاورزی با ۰/۸٤ بالاترین بار عاملی را در مقایسه با سایر عوامل دارد.

مطالعات صورت گرفته بیانگر این موضوع است که سکونت‌گاههای روستایی سراسر دنیا برای حفظ بقا و پویایی گزینه ای جز متنوع سازی فعّالیّت‌های اقتصادی ندارند، به طور خلاصه می توان محورهای اساسی مورد تأکید در مطالعات، در ارتباط با نقش تنوع بخشی فعّالیّت‌های اقتصادی در توسعه‌ی نواحی روستایی را در قالب موارد زیر مطرح نمود:

۱. ایجاد اشتغال: فعّالیّت‌های غیر زراعی از توانایی بالایی در جذب نیروی انسانی مازاد روستایی برخوردار است و با کاهش مهاجرت های روستا- شهری بسیاری از مسایل اقتصادی، اجتماعی و زیست محیطی چنین حرکتی را در مبدأ و مقصد کاهش می دهد؛

۲. افزایش درآمد: فعّالیّت‌های اقتصادی متنوع، باعث گسترش منابع درآمد روستائیان و افزایش درآمد خانوار روستایی می‌شود. تحقیقات انجام شده نشان می‌دهد که فعّالیّت‌های غیر زراعی نابرابری درآمد در نواحی روستایی را با افزایش درآمد خانوارهای فقیر نسبت به خانوارهای پر درآمد کاهش داده است (Bollman: ۲۰۰۳,۲).

۳. کاهش فشار بر منابع پایه محیطی: بخش غیر زراعی با کاهش فشار ناشی از تقاضای آب و زمین در نواحی روستایی، چرخه‌ی باطل فقر- کشت گسترده و فرسایش اکولوژیکی – فقر را نابود می کند.

لذا با توجه به سه مشکل اساسی در مناطق روستایی کشور (نبود فرصت های شغلی در نواحی روستایی، درآمد پایین با توجه به وابستگی به یک منبع درآمد و بحران های زیست محیطی) که در دفع جمعیت بسیار تأثیرگذار است، می توان با افزایش فعّالیّت‌های متنوع اقتصادی در مناطق روستایی تا حدودی به رفع این معضلات و نگهداشت جمعیت در مناطق روستایی اقدام نمود.

محدوده‌ی مورد مطالعه

منطقه‌ی مورد مطالعه منطبق بر سکونتگاههای روستایی شهرستان مشهد که در حد فاصل مرز نهایی حریم شهر مشهد و مرز شهرستان مشهد قرار گرفته‌اند، می باشد. لازم به ذکر است که شهرستان مشهد در سال ۱۳۸۵ دارای چهار بخش (مرکزی، رضویه، احمدآباد، طرقبه) و سیزده دهستان بوده است. بنابراین جامعه‌ی آماری این پژوهش شامل سکونت‌گاههای روستایی «خارج از حریم کلان‌شهر مشهد» می‌باشد که در محدوده‌ای به مساحت ۸۲۸۳/۲۹ کیلومتر مربع (مهندسان مشاور فرنهاد:۹٦،۱۳۸٦) گسترده شده اند. بر اساس سرشماری سال ۱۳۸۵، تعداد ٤۱۳ سکونتگاه روستایی با ۱۰۲۹۸۷ خانوار و ٤۱٦۳۱۵ تن جمعیت، (سالنامه آماری خراسان: ۳۵،۱۳۸٦) در این منطقه وجود دارد، که از بین آنها تعداد ٤۱ روستا و ۳۸۰ خانوار به روش نمونه گیری تخصیص یافته به عنوان نمونه مورد مطالعه قرار گرفت، لازم به ذکر است که در این تحقیق واحد تحلیل "روستا" می باشد.

روش تحقیق

در دانش‌های اجتماعی- انسانی امکان ایجاد اکثر دگرگونی‌های لازم در پدیده های مورد مشاهده به منظور شناخت بهتر آنها – همانند آنچه در دانش‌های طبیعی صورت می‌گیرد-

وجود ندارد، به عنوان مثال این تحقیق که به دنبال پایدارسازی جمعیت مناطق روستایی از طریق رویکرد متنوع سازی فعّالیّت‌های اقتصادی می‌باشد، به طور مسلّم نمی‌توان در بخشی از جامعه فعّالیّت‌های اقتصادی متنوع را ایجاد نمود تا اثرات آن بر پایداری جمعیت را مشاهده و بررسی کرد. اما از آن‌جا که در علوم انسانی، روش‌های مقایسه‌ای (تطبیقی) را می‌توان جایگزین شیوه های آزمایشگاهی دانش‌های طبیعی نمود، لذا در این تحقیق روش تحقیق «پس رویدادی» یا «علّی– مقایسه ای[۱]» مورد استفاده قرار می‌گیرد، یعنی رسیدن از معلول به علت. لازم به یادآوری است که سازوکار پس کاوی یکی از چهار راهکار مهم در پژوهش‌های توصیفی است (سرمد و ...، ۱۳۷۸: ۱۰۳) که از یک قاعده مشاهده شده آغاز می‌شود، اما به دنبال آن با بر ساختن الگویی فرضی از ساختار یا ساز و کاری پیش می‌رود که شاید موجب نظم یابی این قاعده باشد. سپس با استفاده از مشاهده و آزمایش، جست و جویی برای اثبات وجود این ساختار یا ساز و کار تبیینی در پیش گرفته می شود(بلیکی ، ۱۳۸٤: ۱۳۵).

جدول ۲. منطق استراتژی وا پس کاوی.

هدف	کشف سازوکارهای زیر بنایی برای تبیین قواعد مشاهده شده
از	ثبت و الگو سازی یک قاعده بر ساختن الگو فرضی یک ساختار
به	یافتن سازوکار واقعی با مشاهده و آزمایش

(بلیکی، ۱۳۸٤، ۱۳٦)

در این تحقیق به کمک یکی از رویکردهای توسعه‌ی پایدار (متنوع سازی فعّالیّت‌های اقتصادی) به دنبال ساخت الگویی فرضی هستیم، به گونه‌ای که اگر آنها (تنوع فعّالیّت ها در مناطق روستایی) موجود باشند و به شکل مورد انتظار عمل کنند، می‌توان با استفاده از این الگو

۱- Ex-post Facto

پایداری جمعیت را در سکونت‌گاههای روستایی شهرستان مشهد به قاعده در آورد. لازم به ذکر است که گردآوری اطلاعات به کمک روش‌های اسنادی (گزارش‌ها، نشریات و اسناد موجود در سازمان‌های ذی‌ربط) و روش‌های پیمایشی (مصاحبه‌ی شفاهی، مشاهده و بهره گیری از پرسشنامه در دو سطح آبادی و خانوار) انجام گرفت.

تعریف متغیّرها

الف) متغیّر مستقل: متغیّر مستقل تحقیق «تنوع فعّالیّت‌ها» است که بر اساس فرضیه‌ی ارائه شده، احتمالاً بر "پایداری جمعیت" تأثیر مثبت می گذارد. از آن‌جا که پژوهش حاضر غیر تجربی "پس رویدادی" است، امکان دستکاری در متغیّر مستقل «تنوع فعّالیّت‌ها» وجود ندارد، لذا در این تحقیق، متغیر مستقل متغیری است که فرض می‌شود قبلاً دستکاری شده است (تنوع فعّالیّت‌ها در یک مکان قبلاً ایجاد شده است) و در این تحقیق برآنیم تا بررسی نماییم آیا روستاهای پایدار جمعیتی، همان روستاهایی هستند که در آنها تنوع فعّالیّت‌ها ایجاد شده است؟

جدول ۳. شاخص های متغیر مستقل تحقیق

مفهوم	شاخص	متغیر
تنوع فعّالیّت‌های اقتصادی (متغیّر مستقل)	تنوع در فعّالیّت-های اقتصادی بخش کشاورزی	نسبت شاغلین در بخش کشاورزی
		میانگین درآمد در بخش کشاورزی
		نسبت خانوارهای بهره مند از منابع درآمد متنوع کشاورزی
		تنوع در منابع درآمد کشاورزی
		نسبت شاغلین در واحدهای تولیدی فعال کشاورزی
		تعداد واحدهای تولیدی فعال کشاورزی
	تنوع در فعّالیّت-های اقتصادی بخش غیر کشاورزی	نسبت شاغلین در بخش غیر کشاورزی (صنعت و خدمات)
		میانگین درآمد در بخش غیر کشاورزی
		نسبت خانوارهای بهره مند از منابع درآمد متنوع غیر کشاورزی
		تنوع در منابع درآمد غیر کشاورزی
		نسبت شاغلین در واحدهای تولیدی فعال غیر کشاورزی

		تعداد واحدهای تولیدی فعال غیر کشاورزی

ب) متغیّر وابسته: در تحقیق حاضر "پایداری جمعیت" متغیّر وابستهی تحقیق است که بر اساس «موازنه جمعیتی» تعریف شده است. با توجه به اینکه در روش تحقیق علی- مقایسهای، لازم است جامعهی مورد بررسی به دو گروه جهت مقایسه تفکیک شود، مبنای تقسیم گروهها را در این پژوهش متغیر وابسته (پایداری جمعیت) قرار داده و سکونتگاههای روستایی شهرستان را به دو دستهی پایدار و ناپایدار جمعیتی تقسیم نمودهایم.

با توجه به اینکه در زمینهی مهاجرت، خصوصاً مهاجرت روستائیان آمار دقیقی در دست نیست، بنابراین جهت محاسبهی آن از روش غیر مستقیم استفاده شد، بدین منظور از اختلاف نرخ رشد مطلق و طبیعی جمعیت استفاده شد. با توجه به اینکه نرخ رشد طبیعی جمعیت مناطق روستایی در سطح شهرستان موجود نیست، از نرخ رشد طبیعی کشور استفاده گردید، بدین ترتیب که بر اساس نرخ رشد ۱/۹٦ طی دههی ۷۵-۱۳٦۵و جمعیت سال ۱۳٦۵ به عنوان پایه جمعیت مورد انتظار نقاط روستایی در سال ۱۳۷۵ به دست آمد، و بر اساس نرخ رشد ۱/٦۱ در دههی ۸۵-۱۳۷۵ و جمعیت پایه سال ۱۳۷۵، جمعیت مورد انتظار سال ۱۳۸۵ به دست آمد، سپس با به دست آوردن اختلاف جمعیت سرشماری شده و مورد انتظار به تفکیک سالهای ۸۵ و ۱۳۷۵، بـه محاسبهی اختلاف دهـهی ۸۵-۱۳٦۵ پرداخته و با تقسیم بر جمعیت ۱۳۸۵، «موازنهی جمعیتی» نقاط روستایی طیّ دورهی ۸۵- ۱۳٦۵ به دست آمد.

بر این اساس از مجموع ٤۱۳ سکونتگاه روستایی خارج از حریم کلانشهر مشهد، تعداد نود و هفت روستا یا ۲۳/۵٪ دارای موازنهی مثبت مهاجرتی (پایدار) و سیصد و شانزده روستا با ۷٦/۵٪ دارای موازنهی منفی مهاجرتی (ناپایدار) معرفی شدند. در ادامهی کار تحقیق، به کمک قواعد نمونهگیری از بین روستاهای پایدار جمعیتی ده روستا، و از بین

روستاهای ناپایدار جمعیتی سی و یک روستا به عنوان جامعه‌ی نمونه انتخاب و مورد بررسی قرار گرفت.

جدول ٤. آبادی‌ها و حجم نمونه‌ی خانوار در روستاهای ناپایدار در شهرستان مشهد در سال ۱۳۸۵

طبقات جمعیتی	بخش	دهستان	آبادی	تعداد خانوار هر آبادی	جمع خانوار	تعداد نمونه	تعداد خانوار در هر آبادی
کمتر از ۵۰۰ نفر	احمدآباد	پیوه ژن	معصوم آباد	٩٦	١٣٦٦	٩٦	٦
		سرجام	سرنیش	٦٤			٥
		سرجام	رباط خاکستری	٣١			٤
		سرجام	جنید دراز/گنبددراز	٩٤			٥
	طرقبه	طرقبه	ازغد	١٤٠			٦
	رضویه	آبروان	تیمورآباد	٧٥			٦
		آبروان	قرقروک سفلی	٧٦			٥
		پائین ولایت	جرخشک سفلی	٧٢			٥
		میامی	خادم آباد	١١٢			٦
	مرکزی	تبادکان	گوارشکی	٣٢			٥
		طوس	شوراب	٣٥			٥
		کارده	خواجه حسین آباد	٤٥			٥
		میان ولایت	توپدرخت	٥٣			٥
		میان ولایت	ریحان	١٠٨			٦
		میان ولایت	شاهین قلعه	٦١			٥
		میان ولایت	شیرحصار	١٠٢			٦
		کنویست	شیرحصار	١١٣			٦
		درزآب	خرق	٥٧			٥
۵۰۰ تا ۱۵۰۰ نفر	احمدآباد	سرجام	ده سرخ	١٦٢	٢٤١٤	٨٠	٧
		سرجام	سرغایه	٣٢١			٩
		پیوه ژن	صیداباد	١٩٢			٧
	طرقبه	شاندیز	حصارسرخ	٢٤٥			٨
		طرقبه	کنگ	٣٥٤			٩
	رضویه	آبروان	سلیمانی	١٤٦			٦
		میامی	میامی	١٥٠			٦
	مرکزی	تبادکان	خورعلیا	٢٨٨			٨
		تبادکان	گوجگی بالا	١٣٧			٦
		طوس	محمدآبادایلخانی	١٤٣			٦
		درزآب	زاک	٢٧٦			٨

بیش از ۱۵۰۰ نفر	طرقبه	طرقبه	حصار	۵٤۲	۱۰۷۷	۲۳	۱۲
	مرکزی	شاندیز	زشک	۵۳۵			۱۱
جمع			۳۱	٤۸۵۷	٤۸۵۷	۱۹۹	۱۹۹

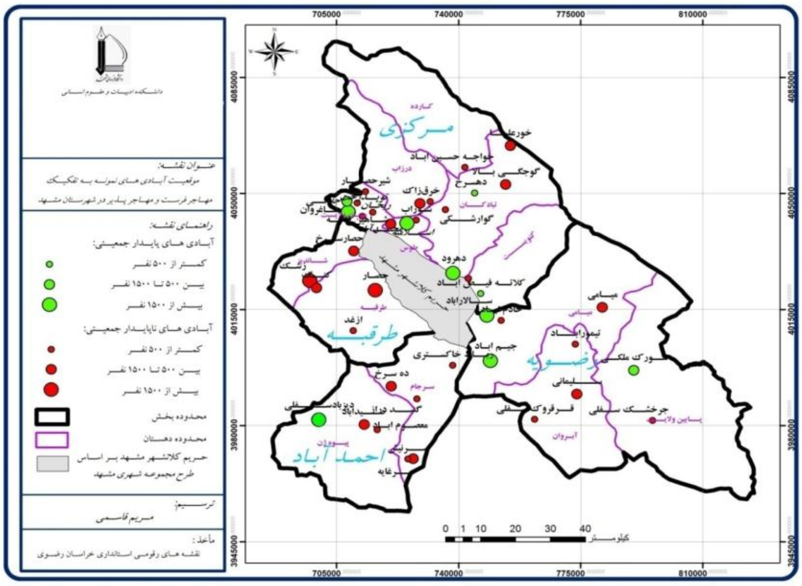
محاسبه و استخراج بر اساس: سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۸۵.

جدول۵. آبادی‌ها و حجم نمونه‌ی خانوار در روستاهای پایدار جمعیتی در شهرستان مشهد در سال ۱۳۸۵

طبقات جمعیتی	بخش	دهستان	آبادی	تعداد خانوار هر آبادی	جمع خانوار	تعداد نمونه	تعداد خانوار در هر آبادی
کمتر از ۵۰۰	مرکزی	کنویست	کلاته فیض آباد	۵۲	۱۵۷	۱٦	٦
		تبادکان	دهسرخ	۱۰۵			۱۰
۵۰۰ تا ۱۵۰۰ نفر	رضویه	پائین ولایت	شورک ملکی	۲۱۹	۳٤۳	۱۸	۱۱
	مرکزی	میان ولایت	جلالی	۱۲٤			۷
بیش از ۱۵۰۰ نفر	مرکزی	میان ولایت	ساغروان	۵۱۹	٤۹۵۲	۱٤۷	۱٦
		تبادکان	دهرود	۱٦۸۹			٤۹
		طوس	اسلامیه	٤۱٦			۱۳
	احمدآباد	پیوه ژن	دیزبادسفلی	۷٤۷			۲۲
	رضویه	میامی	جیم آباد	۱۰۸٦			۳۲
		میامی	سالارآباد	٤۹۵			۱۵
جمع			۱۰	۵٤۵۲	۵٤۵۲	۱۸۱	۱۸۱

محاسبه و استخراج بر اساس: سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۸۵.

نقشه ۱. موقعیّت آبادی‌های نمونه به تفکیک مهاجر فرست و مهاجرپذیر در شهرستان مشهد

یافته‌های تحقیق

از آن‌جا که در این تحقیق متغیر وابسته "موازنه جمعیتی" است، و روستاهای ناپایدار جمعیتی دارای موازنه‌ی منفی جمعیتی‌اند، لذا به متغیر وابسته (پایداری جمعیت بر اساس موازنه-ی جمعیتی) رتبه‌ای اختصاص داده شده است، به طوری که به پایدارترین روستای نمونه رتبه ۱و به ناپایدارترین روستای نمونه رتبه ٤١ تعلق گرفت. همچنین روستاهای نمونه از نظر متغیر مستقل (تنوع در فعّالیّت‌های اقتصادی به تفکیک بخش کشاورزی و غیر کشاورزی) نیز رتبه دهی شدند. بدین ترتیب که رتبه‌ی ۱ به روستایی که دارای بالاترین نمره تنوع می باشد و رتبه‌ی ٤١ به روستایی که دارای پایین ترین نمره تنوع می باشد، اختصاص یافت. با توجه به این که آزمون فرضیه باید بین رتبه ها صورت گیرد، از آزمون یومن ویتنی[1] استفاده گردید.

۱- U man whitney test.

جدول ٦. نتایج آزمون یومن ویتنی در روستاهای پایدار و ناپایدار جمعیتی

<table>
<tr><th rowspan="2">نوع روستا</th><th rowspan="2">تعداد روستاهای نمونه</th><th>متغیر وابسته: پایداری جمعیتی</th><th colspan="3">متغیر مستقل: تنوع فعّالیّت‌های اقتصادی</th></tr>
<tr><th>میانگین رتبه‌ی موازنه مهاجرتی</th><th>رتبه‌ی تنوع فعّالیّت ها</th><th>رتبه‌ی تنوع در فعّالیّت‌های بخش غیر کشاورزی</th><th>رتبه‌ی تنوع در فعّالیّت های بخش کشاورزی</th></tr>
<tr><td>روستاهای پایدار</td><td>۱۰</td><td>٥.٥٠</td><td>١٤.٥٠</td><td>١٤.٥٠</td><td>٢٤.٤٠</td></tr>
<tr><td>روستاهای ناپایدار</td><td>۳۱</td><td>٢٦</td><td>۲۳.۱۰</td><td>۲۳.۱۰</td><td>۱۹.۹۰</td></tr>
<tr><td>مقدار z</td><td>-</td><td>-٤.٧٠٦</td><td>-۱.۹۷۳</td><td>-۱.۹۷۳</td><td>۱.۰۳۲</td></tr>
<tr><td>سطح معناداری</td><td>-</td><td>۰۰۰</td><td>٠.٠٤٨</td><td>٠.٠٤٨</td><td>۰.۳۰۲</td></tr>
</table>

جدول بالا نتایج حاصل از آزمون یومن ویتنی را در متغیّرهای مستقل و وابسته بین روستاهای پایدار و ناپایدار نشان می دهد.

- با توجه به این‌که میانگین رتبه‌ی تنوع فعّالیّت‌ها در روستاهای پایدار جمعیتی ١٤.٥٠ و در روستاهای ناپایدار جمعیتی ۲۳.۱۰ می باشد، می‌توان نتیجه گرفت که روستاهای پایدار جمعیتی دارای فعّالیّت‌های اقتصادی متنوع تری نسبت به روستاهای ناپایدار جمعیتی‌اند. همچنین از آن‌جا که سطح معناداری به دست آمده در این آزمون کمتر از ۰.۰۵ (sig=٠.٠٤٨) است بنابراین می‌توان گفت که نتیجه‌ی به دست آمده قابلیت تعمیم به جامعه‌ی آماری را داراست. لذا فرضیه‌ی تحقیق تأیید می‌شود.

همچنین تنوع در دو بخش فعّالیّت‌های اقتصادی کشاورزی و غیر کشاورزی در ارتباط با پایداری جمعیت مورد بررسی قرار گرفت.

- با توجه به این‌که میانگین رتبه‌ی تنوع فعّالیّت‌های اقتصادی بخش غیرکشاورزی در روستاهای پایدار جمعیتی ١٤.٥٠ و در روستاهای ناپایدار ۲۳.۱۰ می باشد، می‌توان نتیجه گرفت که روستاهای پایدار جمعیتی از نظر تنوع در فعّالیّت‌های اقتصادی بخش غیرکشاورزی نسبت به روستاهای ناپایدار وضعیت مناسب تری دارند. با توجه به این‌که سطح معناداری در این آزمون کمتر از ۰.۰۵ (sig= ۰.۰٤٨) است، بنابراین می‌توان گفت که نتیجه‌ی به دست آمده قابل تعمیم به جامعه‌ی آماری است.

- میانگین رتبه‌ی تنوع فعّالیّت‌های بخش کشاورزی در روستاهای پایدار ٢٤.٤٠ و در روستاهای ناپایدار ۱۹.٤٠ است، در واقع روستاهای ناپایدار جمعیتی رتبه‌ی بالاتری به لحاظ تنوع در فعّالیّت های بخش کشاورزی نسبت به روستاهای پایدار جمعیتی دارند، اما با توجه به این‌که سطح معناداری در آزمون این فرضیه بالاتر از ۰.۰۵ (sig=۰.۳۰۲) است، بنابراین می‌توان گفت که این نتیجه قابل تعمیم به جامعه‌ی آماری نیست.

نتیجه گیری

بررسی ساختار اقتصادی نواحی روستایی کشور و به دنبال آن شهرستان مشهد، گویای این مطلب است که: کشاورزی محور اساسی تأمین معیشت به شمار آمده و متأسفانه در اغلب برنامه های توسعه نیز، مهمترین و تنها رکن اقتصادی روستاها را شامل می‌شود. هر چند چنین ساختاری درگذشته با توجه به اقتصاد بسته و ویژگی‌های روستا و روستائیان قابلیّت دوام داشت، ولی با گسترش بازار و تأثیر انکارناپذیر آن بر فضاهای روستایی و ناپایداری‌های موجود در ابعاد مختلف طبیعی، اقتصادی و اجتماعی، تضمین پایداری سکونت و اشتغال در نواحی روستایی شهرستان مشهد، دشوار است. این موضوع که تحت تأثیر ساختار اقتصادی غیر متنوع شکل گرفته، نه تنها ساختارهای اقتصادی بلکه ساختارهای اجتماعی و زیست محیطی را نیز تحت تأثیر قرار داده و در نهایت باعث کاهش فرصت های شغلی و تقلیل ثبات و ایجاد ناپایداری در نواحی روستایی شده است.

اغلب نظریه پردازان توسعه، در راستای کاهش اثرات منفی چنین ساختاری، در چارچوب الگوی توسعه‌ی پایدار، "رویکرد متنوع سازی" را پیشنهاد نموده اند. در این نظریه به منظور پایدارسازی اقتصاد روستایی و توسعه‌ی پایدار، وجود "تنوع" در فعّالیِّت‌های اقتصادی یکی از ضروریات جوامع مختلف قلمداد شده است که به کارگیری این رویکرد، ثبات و پایداری ساختارهای اقتصادی را تسهیل خواهد نمود(جوان، علوی‌زاده: ۱۳۸۸: ۱۳۵). بر این اساس پایداری، زمانی پدید آمده و دوام خواهد یافت که سیستم دارای عناصر متعدد و متنوع باشد و هر اندازه سیستمی متنوع‌تر باشد، توانایی بالاتری در کاهش اختلالات خارجی و داخلی خواهد داشت و شرایطی را فراهم خواهد نمود که پایداری و پویایی و ثبات سیستم را در طول زمان و در مکان‌های مختلف نه تنها در مقابل تنش‌های درونی که در برابر تنش‌های خارجی سیستم نیز حفظ خواهد نمود. بنابراین با توجه به عدم تعادل‌های فضایی در سطح شهرستان مشهد و تخلیه‌ی شدید جمعیت از نواحی کم توان (مناطق روستایی) به سود نواحی پرتوان (کلان‌شهر مشهد) و چالش‌های ناشی از آن، تحول در ساختار اقتصادی مناطق روستایی امری ضروری است. لازمه‌ی چنین تحولی، تجدید ساختار اقتصادی با استفاده از رویکرد متنوع سازی فعّالیّت‌های اقتصادی است، زیرا به عنوان راهکار بنیادی موجب ایجاد اشتغال، افزایش درآمد، تثبیت جمعیت، افزایش تولید و انباشت پس انداز، افزایش خودآگاهی، و ... در مناطق روستایی می‌شود. اتخاذ این راهکار در شرایط بحرانی ناشی از رویدادهای اقتصادی، و به ویژه طبیعی، ضامن امنیت معیشت و درآمد روستائیان و نگهداشت جمعیت خواهد بود.

نتایج به دست آمده نشانگر وضعیت نامطلوب حاکم بر ساختار اقتصادی نواحی روستایی شهرستان مشهد است، این موضوع به ویژه در روستاهایی که فاقد تنوع فعّالیّت‌های اقتصادی هستند، بیشتر است. به گونه‌ای که با کاهش میزان تنوع فعّالیّت‌های اقتصادی در مناطق روستایی، ناپایداری جمعیتی سکونتگاههای روستایی شهرستان مشهد افزایش می‌یابد. بدین ترتیب می‌توان استناد کرد که اولاً تنوع فعّالیّت‌های اقتصادی با پایداری جمعیتی سکونتگاههای

روستایی شهرستان مشهد ارتباط مستقیم دارد، ثانیاً تنوع فعّالیّت‌های اقتصادی مورد نظر، عمـدتاً شامل فعّالیّت‌های اقتصادی بخش غیر کشاورزی می‌شود و سکونتگاههایی که تنوع بیشـتری در فعّالیّت‌های اقتصادی بخش غیر کشاورزی دارند، به لحاظ جمعیتی نیز پایدارترند.

توضیحات

۱. استخراج از سرشماری عمومی نفوس و مسکن، ۸۵–۱۳۷۵.

۲. نتایج پژوهش ها بر اساس ترجمه‌ی Abstrac مقالات، پروژه یا کتاب تهیه و تنظیم شده است.

منابع و مآخذ:

۱. بلیکی، نورمن،(۱۳۸٤)، ***طراحی پژوهش های اجتماعی***، ترجمه‌ی حسن چاوشیان، چاپ اول، نشر نی.

۲. جوان، جعفر. علویزاده، امیرعلی، (۱۳۸۸)، «***متنوع سازی فعّالیّت های اقتصادی رویکردی در توسعه‌ی پایدار***»، مجموعه مقالات اولین همایش ملی توسعه پایدار روستایی، کرمانشاه.

۳. سرمد، زهره. بازرگان، عباس. حجازی، الهه،(چاپ دوم،۱۳۷۸)، ***روش های تحقیق در علوم رفتاری***، نشر آگاه.

٤. شاهی اردبیلی، حکمت، (۱۳۸٦)، « ***نقش صنایع کوچک در توسعه‌ی روستایی (مطالعه موردی: بخش مرکزی شهرستان مشهد***»، رساله دکتری، دانشگاه فردوسی مشهد.

۵. طالبیان، محمدرضا، (۱۳۸۷)، ***روش شناسی مطالعات انقلاب با تأکید بر انقلاب اسلامی ایران***، پژوهشکده امام خمینی.

٦. عبدالهی، عبدالله، (۱۳۸۷)، «***جهانی شدن، کلان‌شهرها و دگرگونی الگوهای توسعه‌ی شهری و روستایی (با تأملی بر گستره های فقر و نابرابری شهری در کلان‌شهر مشهد)***»، رساله‌ی دکتری، دانشگاه فردوسی مشهد.

۷. کلانتری، خلیل؛ اسدی، علی؛ شعبانعلی فمی، حسین؛ چوبچیان، شهلا (۱۳۸٦)، «***چالش‌های عمده توسعه‌ی روستایی در ایران برای دست‌یابی به توسعه‌ی پایدار***»، فصلنامه‌ی تخصصی جامعه شناسی، سال دوم، شماره چهارم.

۸. مرکز آمار ایران، (۱۳۸٦)، ***سالنامه‌ی آماری استان خراسان رضوی***.www.Sci.org.ir/

۹. مرکز آمار ایران، (۱۳۸۵)، ***سرشماری عمومی نفوس و مسکن***، شهرستان مشهد www.Sci.org.ir/

۱۰. مهندسان مشاور فرنهاد، (۱۳۸٦)، «***طرح مجموعه شهری مشهد، مطالعات کلان کاربری زمین و فضا***»، وزارت مسکن و شهرسازی، سازمان مسکن و شهرسازی خراسان رضوی.

۱۱. Benjamin Davis , Paul Winters, Gero Carleto , (۲۰۰۹), **A Cross-Country Comparison of Rural Income Generating Activities**, World Development, www.elsevier.com/locate/worlddev

١٢. Community Futures British Columbia, **Community Futures: Rural Economic Diversification Initiative of British Columbia (REDI-BC) Governance and Implementation Guidelines**, January ٢٠٠٩

١٣. C.B. Barrett ,T. Reardon, P. Webb (٢٠٠١)**Nonfarm income diversification and household livelihood strategies in rural Africa: concepts, dynamics, and policy implications**.Food Policy , ٣١٥–٣٣١.

١٤. Lire Ersado,(٢٠٠٦) **Income Diversification in Zimbabwe:Welfare Implications from Urban and Rural Areas** , World Bank Policy Research Working Paper ٣٩٦٤.

١٥. Ray D. Bollman, **Supplementary Planning Guidance on Rural Diversification**, March ٢٠٠٣

١٦. Yoko Kijima and Peter Lanjouw ,(٢٠٠٥), **Economic Diversification and Poverty in Rural India** , Indian Journal of Labour Economics, Vol ٤٨(٢).